

Emergency Assessment in Labor Relations

Mahmatkulov Nurilla Imamovich

Аннотация: Ушбу мақолада, таббий ва техноген тусдаги фавқулодда вазиятлар ва меҳнат шароити оқибатида аҳолига, иқтисодиёт тармоқлари, товар моддий бойликларга ва атроф муҳитга келтирадиган зарарини баҳолаш ҳамда зарарни минималлаштириш чора тadbирлари белгиланган.

Калит сўзлари: Фавқулодда вазиятлар, меҳнат шароитлари, иқтисодиёт тармоқлари, меҳнат муносабатлари, атроф муҳит, баҳолаш, қиймат, жароҳатланиш, зарар, объект.

¹Karshi Institute of Engineering and Economics, senior teacher of the department of "Ecology and labor protection"

Кириш: Мамлакат инновацион тараққиёт йўлига ўтиш даврида фавқулодда вазиятлар ва хавфсиз меҳнат шартини ташкил этиш, бахтсиз ходисаларнинг олдини олиш муаммоларни тадқиқот этиш, глобаллашув ва ахборотлашган жамият билан боғлиқ устувор йўналишларни танлаш мамлакатлар олдида турган муҳим вазифалардан биридир.

Миллий хавфсизликни таъминлашнинг муҳим вазифаларидан бири бу давлат ва жамият инқирозининг олдини олиш ва улар билан самарали курашиш, мамлакатнинг барқарор ривожланишининг кафолатидир. Миллий хавфсизликни инқирозга олдиб келувчи асосий омиллардан бири- бу табиий офатлар, техноген авариялар, экологик фожиалар ва меҳнат шароити талабга стандарт ва меъёрларга жавоб бермаслигидир.

Бундай ходисалар таъсири остида юзага келадиган ҳолатлар кўпинча фавқулодда вазиятлар (ФВ) сифатида ҳарактерланади. Фавқулодда вазиятлар ичида энг талофатлиси- бу табиий офатлардир. Ўтган 1990 йилдан 2010 йилгача табиий офатлар сони 50% ўсди. Ушбу даврда одамлар нобуд бўлиши деярли 6 барабар кўпайди. Тахминий таҳлилларга кўра, ҳар йили табиий офатлар натижасида 30 миллиард АҚШ доллари миқдорида иқтисодий зарарлар кўрилади. 3 млн кишини жабрланади. 800 минг инсонлар ҳалок бўлар экан. [www.mchs.gov.uz]

Бежизга, БМТнинг «Халқаро фуқаро муҳофазаси ташкилоти» ҳужжатларида «дунёда тараққиёт шиддат билан ривожланиб бориши билан ёнма-ён хавф-хатар ҳам ортиб боради, шу боис барқарор ривожланиш кафолати бу - фуқаролар муҳофазаси»дир деб ёзилган эмас.

Ўзбекистон физик-географик, иклимий, этнодемографик хусусиятлари, шаддатли табиат ходисалари содир бўлиши тўғрисида аҳоли ва ҳудудларни фавқулодда вазиятлардан ҳимоя қилишни устувор вазифа қилиб қўйилган. Бунинг учун тегишли ташкилотлар томонидан фавқулодда вазиятларни кузатиш ва башоратлаш соҳасидаги ишларни мунтазам равишда ташкил этиш марказида бўлиши керак.

Ўзбекистон Республикаси улкан саноат ва минерал хом ашё, қишлоқ хўжалик маҳсулотларини қайта ишлаш жараёнида олинadиган ярим тайёр маҳсулотлар, табиий бойликлар захиралари ва ривожланган инфратузилма имкониятларига эга. Албатта бу хом ашёлар Мамлакатимиз иқтисодиёти ривожланишига ва ҳалқимиз форовон яшаши учун хизмат қилади. Лекин ундан оқилона фойдаланмаслик, табиат қонунларига бўйсинмаслик оқибатида кўплаб табиий ва техноген тусдаги фавқулодда вазиятлар содир бўлиши оқибатдatikлаб бўлмас даражада зарар етказиши мумкин. [3]

Адабиётлар таҳлили. Фавқулодда вазиятларнинг олдини олиш ва оқибатларини бартараф этиш соҳасида Республикаимиз раҳбарияти, ҳукуматимиз томонидан кўплаб норматив ҳуқуқий ҳужжатлар ишлаб чиқилган ва ҳаётга тадбиқ этилмоқда. Жумладан, Ўзбекистон Республикасининг “Аҳоли ва ҳудудларни табиий ва техноген тусдаги фавқулодда вазиятлардан муҳофаза қилиш чора тадбирлари” тўғрисида”ти қонуни, аҳолини ва ҳудудларни табиий ҳамда техноген хусусиятли фавқулодда вазиятлардан муҳофаза қилиш соҳасидаги ижтимоий муносабатларни тартибга солади ҳамда фавқулодда вазиятлар рўй бериши ва ривожланишининг олдини олиш ва талофатларни камайтиришни мақсад қилиб кўяди.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2011 йил 24 августидagi «Ўзбекистон Республикаси Фавқулодда вазиятларда уларнинг олдини олиш ва ҳаракат қилиш давлат тизимини янада такомиллаштириш тўғрисида» 242-сонли қарори қабул қилинди. Бу

қарорда «Ҳаёт фаолияти хавфсизлиги» фанининг таркибий қисми бўлган фавқулода вазиятлар ва фуқаро муҳофазаси соҳасида аҳолини ўқитиш таълим муассаларида, иқтисодиёт тармоқларида ва турар жойларда умумий ва мажбурийдир» деб белгиланган.

Холбаев Б.М., Рахимов О.Д., Махматқулов Н.И. «Ҳаёт фаолияти хавфсизлиги» дарслик 2-қисм Қар МИИ 2020, 326 б. - Ушбу дарслик икки қисмдан иборат бўлиб, иккинчи қисми асосан аҳоли ва ҳудудларни табиий ва техноген тусдаги фавқулодда вазиятларнинг олдини олиш ва содир бўлганда иқтисодий ва ижтимоий зарарни минималаштириш, фавқулодда вазиятларда аҳоли ва иқтисодиёт тармоқларининг барқарорлигини таъминлаш ва бошқа ташкилий масаларни ечиш усул ва воситаларикўрсатилган.

Дорожко С.В. Система выживания населения и защита территорий в чрезвычайных ситуациях. Учебное пособие – Минск: Дикта, 2010. – 155 б. - Бу ўқув қўлланмада инсон яшаш муҳитида оғир шароитларга тушиб қолганда қандай қилиб. ўзи учун бирламчи яшаш шароитини яратиш, маҳаллий предметлардан ва коинат (фаза) борлиқларидан фойдаланиш ва бошқа усуллар акс этиган.

Мақолада акс этган масаланинг методологияси: Фавқулодда вазиятлар оқибатлари кўп қиррали кўрсаткичлар билан ифодаланади. Шу сабабли уларнинг қиймат кўринишида ифодалаш бирмунча муммоли бўлиб, зарар – бу тахмин қилинган оқибатлардир. Лекин тахминий кўрилган зарарни қуйидагича ифодаланиши мумкин.

$$\mathcal{E} = \mathcal{E}_1 + \mathcal{E}_2 + \mathcal{E}_3 + \mathcal{E}_4 + \dots + \mathcal{E}_n \quad (1)$$

бунда, \mathcal{E}_1 – аҳоли ичида йўқотишлар натижасида етказилган зарар, (қайтариб бўлмайдиган ва санитар йўқотишлар).

\mathcal{E}_2 – ишлаб чиқариш соҳасидаги моддий ва молиявий зарар; (саноат, ишлаб чиқариш, қишлоқ хўжалиги, аҳоли уй-жойи ва мулки ҳамда бошқа инфратузилмаларга етказилган зарар).

\mathcal{E}_3 – атроф муҳитга етказилган зарар; (атроф муҳит, ҳайвонлар, ўсимликлар ва табиий муҳитни тиклаш учун етказилган зарарга туланидиган компенсациялар)

\mathcal{E}_4 – фавқулодда вазиятлар ҳақида огоҳлантириш ва баргараф этиш учун кетган харажатлар: (аҳолини эвакуация қилиш, қутқарув ва кечиктириб бўлмайдиган ишларни олиб бориш, аҳолини бирламчи зарурий воситалар билан таъминлаш ва жабрланган аҳолига компенсация туловлари).

Фавқулодда вазиятлар оқибатида аҳолига, иқтисодиёт тармоқларига ва атроф муҳитга етказилган зарарни бир қатор кўрсаткичлар орқали таснифлаш мумкин. (1-расм):

1- расм. Фавқулудда вазиятларда иқтисодий ва ижтимоий зарар турлари.

Фавқулудда вазиятлар оқибатида етказилган ҳақиқий зарарга ажратилган турли даражадаги маблағ ҳаражатлари киради. Бу зарар турлари объектлар, аҳоли, мамлакат иқтисодиёти, жамият, давлат ва атроф-муҳитга етказилган зарар билан ҳисобланади.

Фавқулудда вазиятлар оқибатлари, кетма-кет бир-бирига боғлиқ бўлган бир қатор зарарлар мажмуасидир. Ушбу занжирсимон хавфлар сони жуда катта бўлиши мумкин.

Хавфли ҳодисаларнинг салбий омиллари таъсир қилиш жойига ва вақтига қараб бевосита, билвосита, тўлиқ ва умумий зарарларга ажратишимиз мумкин.

Бевосита зарар - бу хавфли ҳодисалар зонасидаги объектларнинг шикастланиш кўрсаткичи ва инсонлар манфаати устиворлигини таъминланиши назарда тутилади. Бунга, бирламчи ва иккиламчи таъсири оқибатлари, (ер, одамлар, ўсимлик ва ҳайвонот дунёси, техносфера, ускуналар, товар ва ярим тайёр маҳсулотлар, хом ашё, экинлар, чорва моллари ва бошқалар) киради.[4]

Билвосита зарарга эса инфратузилмалар бузилишлари, мавжуд тузилишидаги ўзгаришлар натижасида юзага келган хавфнинг таъсир зонасида бўлмаган объектларга етказилган йўқотишлар ва қўшимча ҳаражатлар, шунингдек фавқулудда вазиятлар оқибатларини бартараф этиш чора тадбирларига сарфланган ҳаражатлар киради.

Кўпинча оқибатларни барча гуруҳлари билвосита зарарни келтириб чиқарадиган циклларда учрайди. Давлат, минтақалар ва фирмалар даражасида т→оо цикллар сони билан «хавф-сабаб-оқибат» тизими сифатида тасвирланган билвосита хавф занжири пайдо бўлади.

Фавқулудда вазиятлар юзага келганда ўзаро боғлиқ ҳодисалар кетма-кетлигини таҳлил қилиш шуни кўрсатадики, улар занжирсимон бўйлаб ҳаракатланар экан, биринчидан, бошланғич ҳодисанинг таъсири заифлашади, иккинчидан, билвосита зарарни баҳолашда қийинчиликлар кучаяди. Шунинг учун билвосита зарарни қуйидаги қиймат бўйича ифодаланади.

$$W_k = \alpha W_n, \quad (2)$$

бунда, α – бивосита эксперт баҳоси, W_K - батафсил ва таҳлил қилмасдан алоҳида таркибий қисмлари бўйича баҳоланиши.

Вужудга келадиган хавфли ҳодисалар оқибатларида билвосита зарарни, муъян вақт бирлиги нуқтаи назарида пул билан баҳоланиш мантиқан тўғри келмайди. Чунки узок глобал ўзгаришлар содир бўлиш эҳтимолини ҳисобга олиш алоҳида аҳамиятга эга.

Фавқулодда вазиятлар оқибаотида етказилган тўлиқ зарар бевосита ва билвосита зарарлар йиғиндисидир.

$$W_{\text{пол}} = W_{\text{н}} + W_{\text{к}}, \quad (3)$$

Тўлиқ зарар маълум бир вақт бирлигида баҳоланади ва узок муддатда ҳисобланадиган умумий зарар билан солиштириганда оралик ҳисобланади.

Хавфли ҳодисадан келиб чиқадиган ҳақиқий зарарни баҳолаш усуллари кўриб чиқамиз. Агар гипотетик (фаразий, тахминий) хавфли ҳодиса ҳисобланса, унда ушбу турдаги зарарлар тахмин қилинган деб айтилади. Хавфли ҳодиса антропосфера билан ўзаро таъсирини турли сценарийлар учун ҳисоблаш усули зарарнинг турли қийматларини беради. Кўплаб тасодифий омиллар зарар ҳажмига таъсири қилади. ва қуйидагича ифодаанади:

$$\Phi_{(w)} = P \times (W < w), \quad (4)$$

бунда, башоратлаш муаммолари ҳам ҳисобга олинади. Маълум вақт оралиғида рўй берган фавқулодда вазиятлардан етказилган зарар тўғрисидаги статистик маълумотлар $\Phi(w)$ тақсимлаш функцияси билан тавсифланган умумий популяциядан намунани ташкил этади, бу статистик тарқатиш функцияси билан тавсифланади.

Фавқулодда вазиятларни баҳолаш таҳили ва натижалари. Таҳлил зарарни таснифлашнинг яна бир муҳим белгиси салбий омиллар таъсирининг объекти ҳисобланади. Бунда:

- муайян одамлар ҳаёти ва соғлиғига зарар етказилиши аниқ таъсири;
- муайян одамлар ҳаёти ва соғлиғига зарар етказилиши, ижтимоий йўқотишлари ва натижада келажакдаги ўртача умр кўриш даражасининг пасайишига олиб келадиган омиллар;
- жисмоний ва юридик шахсларга етказилган зарар (моддий, маънавий);
- ташкилотларга, ижтимоий-иқтисодий тизимга (иқтисодий) етказилган зарар;
- давлатга етказилган зарар (ижтимоий-сиёсий);
- атроф-муҳитга етказилган зарар (экологик).

Барча санаб ўтилган зарар (оқибатлар) учун жабрланувчилар ҳаракат манбаи бўлиб хизмат қилган объект эгасига, ҳаёти ва соғлиғига ва моддий ва маънавий зарарни қоплаш тўғрисидаги даъвони киритиши ҳамда оқибатларини камайтиришга қаратилган авария-қутқарув ишларининг нархини келтириши мумкин.

Зарарни юқори баҳолаш хавфли ҳодисалардан етказилган зарар, хавфли ҳодиса бўлишдан олдин мавжуд бўлган вазиятни тиклашга кетган ҳаражатга тенг бўлиши лозим.[3]

Хулоса. Аввалом бор фавқулодда вазиятлар биз кутмаган вақтда ва қутилмаган жойда содир бўлади, тўғри у қисқа вақт давом этиши мумкин, лекин у шу қисқа вақт ичида жуда

хам кенг кўламли аҳоли соғлиғи ва ҳаётига хавф солиши, иқтисодиёт тармоқлари ва атроф муҳитга катта миқдорда зарар етказиши мумкин.

Бундан ташқари бундай шароитда иқтисодий ва ижтимоий зарар кўламини башоратлаш жуда ҳам мушқил иш, чунки унинг оқибатларини тўлиқ бартараф этиш учун йиллаб, хаттоки 10 йиллаб вақт кетиши мумкин. Бунга ёққол мисол, Чернобил АЭС даги авария содир бўлганига 35 йил бўлибдики авария оқибатлари ҳамон бартараф этилмоқда.

Шу нуқтаи назардан, фавқулодда вазиятларга қарши туриш ҳар қандай иқтисодий жихатдан барқарор бўлган давлатларнинг ҳам имконияти йўқ. Чунки бир неча дақиқада бутун бир йирик шаҳарларни вайронқилиши, мамлакат иқтисодиётини бутунлай издан чиқариши мумкин. Шу сабабли ҳам фавқулодда вазиятларни баҳолаш, уларнинг оқибатларини бартараф этишда ҳалқаро ташкилотлар ҳамжамияти биргаликдаги ҳаракати муҳимдир. Айниқса, озик – овқат, тиббиёт ва бошқа яшаш муҳити учун зарур бўлган бирламчи воситалар билан таъминлашда ўзароғуманитар ёрдам кўрсатиш алоҳида аҳамиятга эга.

Жаҳонда фавқулодда вазиятларнинг олдини олиш, иш жойларида меҳнат шароитини яхшилаш, бахтсиз ходисаларнинг олдини олиш бўйича иновацион технологияларнинг усулларни ва воситаларни жорий этиш масалаларида қатор усувор йўналишларида тадқиқотлар олиб борилмоқда. Жумладан, фавқулодда вазиятлар зонасига кириш имконияти йўқлигида робот технологиясидан фойдаланиш, зилзилани содир бўлиш ҳолатлари аниқлаш, эпидемиологик вазиятни башоратлашда замонавий технологияларни қўллаш, шунингдек меҳнат шароитини яхшилашда эргономик тадқиқотлар натижасини иш жойларида жорий этиш ва бошқа бир қанча тадқиқот натижаларини кўрсатиб ўтишимиз мумкин.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Ўзбекистон Республикасининг 1999-йил 29 августда қабул қилинган “Аҳоли ва ҳудудларни табиий ва техноген тусдаги фавқулодда вазиятлардан муҳофаза қилиш чора тадбирлари” тўғрисида”ги қонун қонуни.
2. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2011 йил 24 августдаги «Ўзбекистон Республикаси Фавқулодда вазиятларда уларнинг олдини олиш ва ҳаракат қилиш давлат тизимини янада такомиллаштириш тўғрисида» 242-сонли қарори.
3. Холбаев Б.М., Рахимов О.Д., Махматкулов Н.И. “Ҳаёт фаолияти хавфсизлиги” дарслик 2-қисм Қар МИИ 2020, 326 б
4. Бондаренко С.И., Обеспечение безопасности при чрезвычайных ситуациях, учебник – 2-е изд: Москва. 2020,- 232 б
5. Нигматов И., Тожиев М.Х. "Фавқулодда вазиятлар ва фуқаро муҳофазаси" Дарслик.- Т.: Иқтисод-Молия. 2011. -260 б.
6. Дорожко С.В. Система выживания населения и защита территорий в чрезвычайных ситуациях. Учебные пособие – Минск: Дикта, 2010. – 155 б.
7. Грищенко Я. И. Гражданская оборона и защита от чрезвычайных ситуаций для работающего населения», учебные пособие Москва. 2019 284 б.
8. Махматкулов Н.И., Каримов С. Х. “Атроф муҳит ҳолати ва уни муҳофаза қилиш”. “Фан, муҳофаза, хавфсизлик” илмий-амалий журнал 2019 йил.2(3) – сонли.36-41 б
9. www.ziyo.edu.uz-Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги
10. www.mchs.gov.uz-Ўзбекистон Республикаси Фавқулодда вазиятлар вазирлиги.